

Jolita URBANA VIČIENĖ

*Lietuvių kalbos institutas*LIETUVIŲ IR SLAVŲ KALBŲ SAŲVEIKA VILNIŠKIŲ TARMĖS RYTI-
NIUOSE PAKRAŠČIUOSE (ADUTIŠKIO APYLINKIŲ DUOMENYS)*

Lietuviškųjų arealų teritorinis pasiskirstymas. Dabartiniame Lietuvos ir Baltarusijos pasienyje aptinkami mišriakalbiai arealai, gyvenantys aktyvios dvikalbystės sąlygomis. Įvairių lietuvių ir slavų dvikalbystės formų užfiksuota tiek dabartinėje Lietuvos teritorijoje (Dūkštų, Tverėčiaus, Adutiškio, Nemenčinės, Dievėniškių apylinkės), tiek Baltarusijoje (Āpso, Breslaujōs, Vīdžių, Kamojū, Gervėčių, Lazūnų šnektos). Šie mikroarealai nesudaro vientiso lietuvių kalbos ploto, bet juose gyvenantys lietuviai kalba ta pačia vilniškių tarme. Straipsnio objektu pasirinktos Adutiškio apylinkių (Švenčionių r.) šnektos, turinčios paribio tarmėms būdingų bruožų. Čia gyvenantys lietuviai autochtonai susiskaidę į dvi vilniškių tarmės šnektas – Adutiškio ir Svirkų. Skiriamoji šnektų ypatybė – skirtingi rytų baltų *ā, *ē atitikmenys. Pačiame Adutiškio miestelyje gyvenantys žmonės ā, ē išlaiko nepakitusius (U r b a n a v i č i e n ė 2000, 131), pvz.: *ka.jí.tæ.s* „kojytės“, *pasrá.dæ* „pasirodė“, *tæ.vxs* „tėvas“, *ma.ké.jæ* „mokėjo“. 1960 m. „mieščianių“ (taip Adutiškyje vadinami šios šnektos atstovai) buvo apie 90 šeimų (G a r š v a 2003, 475). Šiuo metu jų keliskart mažiau. Unikalioms šnektos atstovai asimiliuojami iš aplinkinių vietovių susikėlusiu gyventojų. K. G a r š v o s (2005, 135t.) duomenimis, senieji baltų *ā, *ē dar išlaikyti Kamojū apylinkių (dab. Baltarusija) lietuvių šnekteje.

Aplink Adutiškio miestelį kalbama Svirkų šnekte (taip pavadinta pagal stambiausią gyvenvietę, žr.: U r b a n a v i č i e n ė 2000, 129t.), kurioje baltų *ā, *ē tariaimi [ʰɑ̃], [jɛ̃/ʰɛ̃], pvz.: *pradĩ.davʰɑ̃* „pradėdavo“, *zĩɛ̃.kui* „dėkui“, *ʒʰɑ̃.lɛ̃* „žolė“, *mʰɑ̃.v'mà* ~ *momà* „mama“. Ši šnekte vakaruose ribojasi su Švenčionių šnekte (*ā, *ē > ɔ̃, ɛ̃), šiaurės vakaruose – su Mielagėnų šnekte (*ā, *ē > ã, jɛ̃/ɛ̃), šiaurės rytuose – su Gilūtų–Tverėčiaus šnekte (*ā, *ē > ɔ̃/ɑ̃, ɛ̃). Pietuose šnekte peržengia Lietuvos valstybinę sieną ir ištirpsta subaltarusėjusiose Leñtupio ir Kamojū apylinkėse.

Šios apylinkės, kartu su Tverėčiaus, tarsi pleištasi į dabartinės Baltarusijos Pāstovių ir Vīdžių rajonus. Tyrėjai šią teritoriją, kaimyninių baltarusių vadinamą

* Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos valstybinio mokslo ir studijų fondo remiamą projektą *LITTERA: Lietuvių tautinis identitetas XVI–XX a. kultūrų dialogo kontekstuose*.

Гадуцеўшчына, apibūdina kaip itin lietuvišką. M. Grinblatas (1959, 538) teigia, kad apie Adūtiškį vyrauja lietuvių kalba ir baltarusiškai kalbančių gyventojų beveik neaptinkama. B. Kviklys (1964, 706) Adūtiškį vadina „stipriausia lietuvių bės tvirtove rytuose“. Vis dėlto Adūtiškio parapija nuo seno buvo margatautė, o baltarusių kalbos ribos nuolat artėjo prie dabartinės Lietuvos ribų. P. Gaučo ir A. Vidugirio (žr. Lietuvos rytai) sudarytuose žemėlapiuose matyti, kad XIX a. 4-ajame dešimtmetyje lietuviškai kalbantys gyventojai sudarė vientisą plotą iki Leñtupio, Kamojū miestelių, Mėdilos upės (dab. Baltarusija). XX a. pradžioje mozaikinis lietuvių ir baltarusių kalbų paplitimas pastebimas ne tik etninėse lietuvių žemėse Baltarusijos teritorijoje, bet ir Lietuvoje. Vietinė baltarusių kalba pradėjo išsigalėti Švenčionių valsčiaus rytinėje dalyje bei Adūtiškio valsčiaus pietinėje ir rytinėje dalyse (dab. Svirkų apylinkėje). Taigi baltarusių kalba šiame areale paplito XX a. pradžioje, kaip manoma, dėl lietuviškai kalbančių žmonių baltarusėjimo (Čekmonas 1995, 74). XX a. per šias apylinkes ritosi pirmiausia lenkinimo, vėliau – rusinimo bangos, kurių padarinys – kaimai, neturintys vietinių lietuviškai kalbančių žmonių, pvz.: Bāčkininkai, Daukšiškė, Stāškinė, Tatariškė, Jurgeliškė, Sakališkė, Lalūčiai, Rakauskai, Gailiūšiai. Panaši padėtis kaimuose, atsidūrusiuose Baltarusijos teritorijoje, – Arādninkuose, Galātilčiuose, Intakojė, Maldžiūnuose, Milkūškėje, Vileitose. Lietuviškai kalbėję vietiniai gyventojai arba persikėlė į Lietuvą, arba sukūrė mišrias šeimas ir pamažu įsiliejo į baltarusių etnosą (plg. Maldžiūnų ir Arādninkų gyventojų pasakojimus: žr. Adūtiškio kraštas 470–474). Leñtupio ir Kamojū šnektas, kurioms priklauso minėti kaimai, 1996 m. A. Vidugiris (1996, 137) apibūdino kaip „priartėjusias prie išnykimo ribos“. Dar 1990 m. E. Grinaveckienė (1990, 4) spaudoje paskelbė Jūravo k. Pāstovių rajone (balt. *Ярево*, 10 km į rytus nuo Adūtiškio) radusi kelis vyresnio amžiaus žmones, kalbančius Adūtiškio apylinkių šnekta. Bet jų vaikai jau sukūrę mišrias, slaviškai orientuotas šeimas.

Naujausi sociolingvistiniai tyrimai fiksuoja pasikeitusią kalbinę situaciją ir pačiame Adūtiškio miestelyje. Teigiama, kad čia dominuoja baltarusių, rusų ir lenkų kalbos¹. Teisingiau būtų Adūtiškio apylinkių teritoriją dalyti į dvi dalis: rytinę pusę (apie Adūtiškį), kur lietuviškai kalbantys gyventojai sudaro absoliučią daugumą, ir vakarinę pusę (apie Svirkas), kur lietuviai ir slavai nuo XX a.

---

¹ „Jesze w okresie międzywojennym same Hoduciszki miały charakter bardziej litewski [...]. Teraz w miasteczku dominują języki słowiańskie: białoruski, rosyjski i polski“ (Kardelis, Sinočkina, Wiemer, Zielińska 2003, 46). Tokia nuomonė galėjo susidaryti apklausus nepakankamą skaičių informantų. Be to, lietuvių kalbinė bendruomenė gerai moka slavų kalbas – rusų, vietinę baltarusių, ir joms teikia pirmenybę bendraudama su kitataučiais.

pradžios gyvena mozaikinės dvikalbystės sąlygomis. Svirkų apylinkėje lietuvių etnosas kontaktuoja su vietine lenkų (toliau – lenkų), vietine baltarusių (toliau – baltarusių²) ir rusų kalbomis.

Kalbų kontaktai Adutiškio parapijoje XX a. Etninės lietuvių žemės visą laiką ribojosi su baltarusių gyvenamomis teritorijomis, tad ankstyviausi šio arealo lietuvių kontaktai buvo su baltarusių kalba, parankia tarpinike tarp lietuvių ir lenkų (Žečpospolitos laikais), tarp lietuvių ir rusų kalbų (valdant carinei Rusijai). Tačiau ši „paprastoji kalba“ neperžengė toliau šeimos, kaimo, privataus gyvenimo ribų, reprezentacinę funkciją palikdama vis kitoms kalboms – lenkų, rusų, lietuvių.

Lenkų kalbos perėmimas iki XX a. buvo stichiškas ir ekspansyvus. Lenkų kalba plito per dvarus, bažnyčias ir mokyklas, nes laikyta prestižine, „katalikiška“. XX a. pradžioje lenkinimas darėsi kryptingas, o 1920–1939 m., Vilniaus kraštą prijungus prie Lenkijos, įgavo prievartinį pobūdį (Čekmonas 1995, 86). Buvo uždarytos lietuviškos mokyklos, įvestos pamaldos lenkų kalba. Tuo metu Adutiškio parapijos gyventojai ėmė užsirašinėti lenkais³, nes priklausė Lenkijai, buvo „lenkų tikybos“, mokėsi lenkiškoje mokykloje, siekė aukštesnės visuomeninės padėties ir t. t. Namuose ir neoficialioje aplinkoje tokie „lenkai“ šnekėjo lietuviškai arba baltarusiškai, baltarusių kalbą laikydami lenkų kalbos tarpe. Tikrų lenkų šiose apylinkėse buvo nedaug, pvz.: Adutiškio miestelyje Lenkijos okupacijos metais gyveno keturios šeimos (žr. Adutiškio kraštas 81). Atskiros šeimos dar gyvena Rakauskų, Stajėtiškio, Vosiūnų kaimuose (Kardelis et al. 2003, 37). Po II-ojo pasaulinio karo lenkų kalba Vilniaus regione neteko valstybinės kalbos statuso, jai liko tik konfesinės kalbos vaidmuo. Iki šiol Adutiškio, Švenčionių ir daugelyje Vilniaus krašto bažnyčių pamaldos vyksta lietuvių ir lenkų kalbomis.

Artimesni lietuvių autochtonų kontaktai su rusų kalba prasidėjo tik XIX a. Po 1863 m. sukilimo į Svirkų apylinkę buvo atkelta rusų kolonistų, apgyvendintų Jankonių, Jurgeliškės, Kriukų, Mirkliškės Rakauskų, Saulėniškės Milkūnų kaimuose (žr. Adutiškio kraštas 475). Kitakalbiai sentikiai didesnės įtakos kalbinės situacijos formavimuisi neturėjo. Jie gyveno uždarai ir iki šiol išlaikė savo kalbą, papročius, tikėjimą (pvz., Milkūnų kaimo bendruomenė). Aktyvesnė rusų kalbos

---

² Vietiniai žmonės vartoja terminus *gudas*, *gudų kalba*. *Baltarusių kalba* jie vadina bendrinę baltarusių kalbą, kuri šiose apylinkėse nevartojama. Tą patį yra pastebėjusi N. Tuomienė (2002, 90), tirdama Ramaškonių apylinkes. Vietinę baltarusių kalbą Z. Zinkevičius apibūdina taip: „centrinės gudų tarmės vakarinės dalies tąsa, šiek tiek atmiešta lietuvių ir lenkų kalbų elementais“ (Zinkevičius 1993, 246).

³ Iki šiol išlikusios lietuviškų pavardžių oficialios sulenkintos formos, pvz.: *Būčel* ~ *Bučėlis*, *Kòira* ~ *Kairys*, *Meškèlo* ~ *Meškėlė*, *Šálc* ~ *Šáltis*, *Tròkel* ~ *Trakėlis* ir t. t.

ekspansija prasidėjo SSRS okupacijos metais. Socialistinių statybų laikais į stambesnes gyvenvietes (ypač Svirkų apylinkėje) kėlėsi kitataučiai – ukrainiečiai, moldavai, kūrė čia mišrias šeimas ir privačiame gyvenime susikalbėdavo rusiškai. Lietuviškai kalbantys gyventojai paprastai mokėjo ir kitas šiame areale vartojamas kalbas, o kitų kalbų atstovai, ypač slavakalbiai, orientavosi į rusų kalbą. Iki 1988 m. oficialiai buvo įteisinta dvikalbystė. Lietuvių kalba šiame regione prestižą įgavo tik XX a. paskutiniajame dešimtmetyje.

Mažesnės kalbų bendrijos. Svirkų ir Adutiškio arealų kalbinius kontaktus galima laikyti maksimaliais (S u d n i k 1975, 5), nes vienos kalbos bendruomenės ribose bendraujama trimis kalbomis. Be lietuvių ir baltarusių, daugiakalbiame paribio regione gyvena ir kitų tautybių gyventojų, kurie yra susijungę į uždaras bendrijas arba visai asimiliuoti vietos gyventojų ir nedaro įtakos kalbinei situacijai.

Iki II-ojo pasaulinio karo Adutiškio parapijoje gyveno daug žydų – Adutiškyje (apie 500), Stajėtiškyje, Svyriuosė, Leņtupyje, Kamojysė (žr. Adutiškio kraštas 327). Jie turėjo savo sinagogas, mokyklas, kuriose mokslas vyko jidiš kalba. Tik nedaugelis lankė rusų mokyklas. Po karo žydų bendruomenė buvo išblaškyta. Adutiškyje tebėra išlikusios žydų kapinės.

Adutiškyje, Raščiuuose, Milkūnuose nuo seno gyveno totorių (yra ir kaimas – Tatarišké). Dabar jų belikę keletas šeimų. Tarpukario ir pokario metais totoriai pasidavė lenkų arba rusų kalbų įtakai, kalbėjo „po prostu“. Kiti sukūrė mišrias šeimas su lietuviais ir sulietuvėjo.

Kalbų funkcijos. Pagrindiniai kontaktai aptariamame regione vyksta tarp dviejų kalbinių bendrijų – lietuvių ir baltarusių. Pagal prestižą ir atliekamas funkcijas galima skirti kelis Adutiškio apylinkėse vartojamų kalbų statusus: 1) siaurai lokalizuota buitinės paskirties – namų sferos – kalba (šeimos kalba); 2) mišriakalbio arealo bendra kalba (kaimo bendruomenės kalba); 3) konfesinė, arba bažnyčios, kalba; 4) oficialioji valstybės kalba (administracinė).

Lietuvių ir slavų asimiliacijos procesai ypač radikaliai vystėsi XX a. Sąlygiškai galima išskirti keturis periodus, per kuriuos įvyko kalbų kaita (žr. 1 lentelę).

Iš lentelės matyti, kad kuo siauresnėje sferoje vartojama kalba, tuo mažiau ji kinta. Pastoviausia išliko ta kalba, kuri buvo namų aplinkos, privataus bendravimo priemonė. Labiausiai varijavo masinės komunikacijos – administravimo – kalba.

Bažnytinėje srityje ilgą laiką vyravo lenkų kalba, nes gyvavo nuostata, kad katalikybė – „polska wiara“, o katalikas – tas pats, kas ir lenkas. Lenkų kalba išlaikė prestižą iki 1940 m. Tuo metu lietuvių ir baltarusių kalbų santykiai vystėsi lenkų kalbos fone. Daugelis kalbančiųjų vietine baltarusių kalba („po prostu“) buvo linkę manyti, kad jie šneka lenkų, o ne baltarusių kalbos tarpe.

Lentelė. Kalbų vartojimas Adučiškio apylinkėse XX a.

Periodas	Adminis- tracinė kalba	Lietuviai (oficialiai: lietuviai, lenkai)		Kaimo bendruome- nės kalba	Baltarusiai (oficialiai: lenkai, rusai)	
		Šeimos kalba	Bažnyčios kalba		Šeimos kalba	Bažnyčios kalba
Iki 1919 m.	rusų	↓	lenkų/ lietuvių	baltarusių/ lietuvių	↓	lenkų
1920–1939 m.	lenkų		lenkų/ lietuvių	baltarusių/ lietuvių		lenkų
1940–1990 m.	rusų/ lietuvių		lenkų/ lietuvių	rusų/ lietuvių/ baltarusių		lenkų
Nuo 1991 m.	lietuvių		lietuvių bendrinė kalba	lietuvių/ rusų		rusų

Nuo 1940 m. pradeda įsigalėti rusų kalba, pamažu stumdama baltarusių kalbą iš regioninio interdialekto pozicijų. Maždaug nuo 7-ojo dešimtmečio (plg. Č e k m o n a s, G r u m a d i e n ė 1993, 135) susiformavo trikomponentė kalbinė situacija, kurioje rusų ir lietuvių kalbos buvo pagrindinės, o baltarusių kalba – antrinė (Vidugiris 1983, 52).

Baltarusių kalba, anksčiau buvusi pereinamoji kalba prie lenkų kalbos, amžiaus viduryje tampa tarpine grandimi pereinant prie rusų kalbos. Perėjimas dar paprastesnis, nes baltarusių ir rusų kalbos priklauso tai pačiai rytinių slavų grupei. Tačiau baltarusių kalba, neturėdama socialinio prestižo, išliko gyvybinga dėl kelių priežasčių: 1) jos gyvastingumą palaiškė genetiškai artimų – lenkų ir rusų – kalbų prestižas; 2) ji buvo „neutrali“, nesiejama su kuria nors tautybe (Č e k m o n a s 1995, 78).

Nuo 1991 m. ir oficialios kalbos, ir regiono tarpininkės vaidmenį perėmė lietuvių kalba. Lietuvių bendrinė kalba atstovauja „miestiškai“, „inteligentiškai“ kalbai. Privačioje erdvėje – šeimos rate – bendraujama viena iš vilniškių tarmės šnekų. Šios dvi kalbos atmainos nuolat veikia viena kitą. Šnekta orientuojasi į prestižinę laikomą bendrinės kalbos vartoseną. Nevengiama kodų perjunginėjimo: kalbėtojai sąmoningai kaitalioja kalbos atmainas pagal šnekėjimosi situaciją, temą, pašnekovo statusą ir t. t. Panašiai galima apibūdinti baltarusių ir rusų kalbų santykius.

Dėl susiklosčiusios daugiakomponentės kalbinės situacijos čia gyvenantys informantai paprastai esti dvikalbiai ar net trikalbiai. Maksimalūs kalbų kontaktai

daro įtaką vietinių tarmių raidai. Ypač tai pasakytina apie vakarinę Adūtiškio apylinkių dalį – Svirkų šnektą. Ji, kaip ir kitos pakraštinės šnektos, siekia izoliuotis, išsiskirti iš ją supančių dialektų margumo. Todėl jos raida, palyginti su aplinkinėmis šnektomis, labai dinamiška. Šalia divergencinių procesų vyksta priešingas reiškinys – konvergencija, t.y. šneкта panašėja su slavų tarmėmis (Vidugiris 1996, 139). Šių priešingomis kryptimis veikiančių jėgų sąveika ypač stipri dvikalbių informantų⁴ kalboje. Jų šnektose esama ypatybių, kurios menkliau pastebimos „grynujų“ tarmės atstovų kalboje. Viena vertus, šios ypatybės atsirado dėl kasdienio skirtingų kalbų vartojimo (integraciniai pokyčiai). Kita vertus, bilingvių kalboje užkonservuota tam tikrų archaizmų iš ankstesnių šnektos raidos etapų (izoliaciniai reiškiniai).

Dvikalbių informantų šnektos ypatumai. Slavų kalbų poveikis juntamas įvairiuose Svirkų šnektos lygmenyse: leksikoje, semantikoje, gramatikoje (morfologijoje), fonetikoje, akcentuacijoje. Labiausiai pastebimi dvikalbių informantų fonetikos pakitimai: jų garsų artikuliacija turi bendrų bruožų su baltarusių kalbos garsų tarimu. Minėtina dažnesnė priebalsių, paprastai alveolinių [č̣], [ṣ̌], [ẓ̌], [ʒ̣], depalatalizacija, pvz.: *atvažiuo·dav^u·* „atvažiuodavo“, *žē·mu* „žiemą“, *čē·szis* ~ *čēšais* „laikais“, *aukščōū* „aukščiau“, *šōudai* „šiaudai“, *mušei·kà* „mušeika“. Priebalsių inventoriuje pamažu įsitvirtina svetimės kilmės priebalsiai [f], [x]⁵. Jie tariami ne tik skoliniuose⁶ (pvz.: *kalx^u·žzxs* ~ *kalchòzas* „kolūkis“, *tù·flei* ~ *tùfliai* „bateliai“), asmenvardžiuose (pvz.: *gana·fà* ~ *Ganafà* „Genoefa“), išiktukuose (*tràx*, *fúr*), bet ir vietoj lietuviškų [p], [k], pvz.: *vie.n^u·ẓ̌i pa 'r à .f i ,j^u·ẓ̌i tæp | kit^u·ẓ̌i tæp* ~ *Vienōj parāfijoj* („parapijoje“) *tèp, kitōj – tèp* (Trakėliai). Skoliniuose dažniausiai nenaikinamos geminatos, pvz.: *drē.nnα* ~ *drèna* „bloga“, *'pà.ddæ.mα* ~ *pāddema* „prideda; padeda (po kuo)“, *'kònni,kxs* ~ *kònikas* „arklininkas“. Informantų, kasdien vartojančių lietuvių ir baltarusių tarmes, kalbos duomenys rodo dviejų

⁴ Dvikalbio Svirkų apylinkės žmogaus pavyzdys gali būti V. R. (g. 1927 m.) iš Ramoniūnų k. Ji augo mišrioje šeimoje: mama – lietuvė, tėvas – lenkas. Šeimoje kalbėjo baltarusiškai, su kaimo jaunimu – lietuviškai. Lankė lenkišką mokyklą, bet bažnyčioje meldžiasi lietuviškai. Jos vyras buvo lietuvis, o namuose kalbėjo pramaišiu lietuvių ir baltarusių kalbomis (*namiẽr̃ ĩ gū·žiškaĩl' vù·tari·j^u·m* // *kitū.kxrt̃ n^u·rā.keĩl sakōū* | *vùtari·simĩ lietū.viškaĩl ~ Namiẽr̃ gūdiškaĩl ūtarijom* („kalbėjom“). *Kitākart norākiai* („tyčia“) *sakaiū: ūtarysim lietūviškai*). Sūnūs moka abi kalbas, baigė lietuviškas mokyklas. Vedė baltarusės, bet šeimose šneka lietuviškai.

⁵ Priebalsis [h] senuosiuose skoliniuose netiriamas (pvz.: *ε.ktā.rxs /akt^u·ř·rus* „hektaras“, *'à.la.sxs* ~ *ālasas* „triukšmas“, *arē.l'kž* ~ *arelkà* „degtinė“), naujesniuose – keičiamas į [g] (pvz.: *gæ^u·ẓ̌jus* „he-rojus“).

⁶ Tik senuosiuose skoliniuose [x] keičiamas į [k], [f] – į [p], pvz.: *kvā.rxs* ~ *kvāras* „sergantis“, *kū.tarxs* ~ *kūtaras* „vienkiemis“, *'bā.kā.nxs* ~ *bākanas* „kepalas“, *kū·dās* ~ *kūdas* „liesas“.

kalbų artikuliacinės bazės suartėjimą. Toks fonetinės adaptacijos mechanizmas padeda dvikalbiam žmonei lengvai pereiti iš vienos kalbos sistemos į kitą⁷.

Nėra visiškai aišku, ar Svirkų šnektos skiriami ypatybė – baltų *ā, *ē diftongizacija – negalėtų būti atsiradusi kaip lietuvių ir slavų kontaktų padarinys. Dvibalsinimo reiškinys aptinkamas Zieteloje, Lazūnuose, Ramaškonysė ir siejamas su slavų kalbų įtaka (plg.: LKA II 45, 48, 50, 54; Mikulėnienė 1997, 61tt.; Mikulėnienė, Morkūnas 1997, 10t.; Vidugiris 2004, 68). Diftongizacija užfiksuota Vidurio Baltarusijos šnektose, kurios susisiečia su Adūtiškio arealu (žr. Narys 389). Svirkų šnektą neabejotinai priskirtina periferiniams dialektams, taigi išeitų, kad ir čia diftongizuojama dėl slavų, greičiausiai baltarusių, kalbos įtakos – baltarusių [ɛ̃] tariamas panašiai kaip lietuvių [ie]. Tačiau, pasak S. Karaliūno (1997, 362), „negalima griebtis substrato teorijos, kol neišnaudotos visos galimybės aiškinti vidiniais struktūriniais kalbos veiksniais“. Reiškinių *ē > [ie] geografinis paplitimas rodo, kad dvibalsinama (po itin minkštų priebalsių [ř], [d̃], [k̃], [g̃], [š̃], [ž̃], [č̃], [j], [ñ]) ir kitose vilniškių šnektose – Mielagėnuose, Švenčionėliuose, Kačanėnuose, t. y. vietovėse, kurios neturi tiesioginių kontaktų su slavais ir yra perdėm lietuviškos. Garšvos (2005, 137) nuomone, ši dvibalsinimo izoglosaėjusi iš vakarų į rytus (Adūtiškio, Kamųjų šnektos nedvibalsina), t. y. nuo lietuviškųjų arealų sukusi slaviškųjų link. Taigi balsio *ē dvibalsėjimas gali būti vidinės šnektos raidos rezultatas. Panašus baltarusių kalbos balsio [ɛ̃] tarimas tik išplėtė jo distribuciją šnektose: [iẽ], imtas tarti ne tik vietoj *ē, atitinkamai paveikė užpakalinės eilės balsio *ā raidą (plg. *сѣдъс* „sodas“, *кѣва* ~ *кѡва* „kava“). Kalbininkai sutaria, kad *ā diftongizacija buvo vėlyvesnė (ji išplitusi siauresniame ruože) ir sudėtingesnė (*ā patyrė ne tik dvibalsinimą, bet ir labializaciją), be to, jis pakito jau kaip lietuviškos vokalizmo sistemos balsis (Zinkevičius 1987, 156t.; Čekmonas, Girdenis 1995, 21; Mikulėnienė, Morkūnas 1997, 10).

Kirčiavimo sistemos pakitimai susiję su akūto ir cirkumfleksio opozicijos nebuvimu baltarusių kalboje. Dvikalbiai informantai kirčiuotų mišriųjų dvigarsių cirkumfleksą neutralizuoja – taria pirmajame dėmenyje, t. y. tvirtapradiškai, pvz.: *uñ_ri.t̃'ój_ɔ_ už_(gi) gí.ř_žiml | ku_icié'j_ɔ_ sũ.žaišci | j_ɔ_ni.m̃x̃s\ ~ An rytójaus gi girdim, kq itie jau sũžeisti, jaunimas; ciktaĩ_ɔ_ a.ñx̃s | tai_šm é.ř_c1n ašká.rt\ ~*

⁷ L. Nevskaja ir T. Sudnik rašė apie savotišką metakalbą – bendrą dviejų kalbų modelį, koegzistuojantį kalbančiųjų sąmonėje: «Представление о некотором общем варианте (ядре) и сквозной системе межъязыковых соответствий коренится в самом сознании (или подсознании) говорящих..., обеспечивая быстроту и легкость перехода от одной системы языка к другой» (Nevskaja, Sudnik 1978, 285). Dar plg. S. Karaliūno mintis: „Dviejų kalbų fonemas identifikavęs bilingvis taria jas vienodai: dviem kalbom šnekėdamas jis praktikuoja tuos pačius fonetinius įgūdžius ir tuo būdu nusimeta dalį kalbinės naštos“ (Karaliūnas 1997, 336).

*Tiktaĩ jau ānas (kareivis) tai smértin aškárt; paskuĩ. bažníčūj ašká.rt ĩ švíe:sei ĩ k^uč.kĩ.n'ę.(s) susr.á.nkα ~ Paskuĩ („po“) bažnųčĩq aškárt švíesiai ĩ kokĩnēs („varkarišiai“) sus(i)rénka (Ramoniūnai). Panašios priegaidžių neutralizacijos tendencijos pastebėtos Dievėniškių šnekte (Mikulėnienė, Morkūnas 1997, 16). Dėl sutapusių priegaidžių silpnėja ryšys tarp priegaidės ir kirčio vietos. Dažni atvejai, kai žodžiai nepaklūsta Saussure'o ir Fortunatovo dėsniai, ir iš cirkumfleksinės šaknies kirtis į galūnę nenukeliamas, pvz.: *si'j^uš.nus* „sijonus“, *su_bĩn.tu* ~ *su biñtu* „su tvarsčiu“, *su_kčũ.lb* „su kiaule“, *blĩ.nus* „blynus“, *krbĩ.žus* „kryžius“, *žĩ.dus* „žydus“. Neskiriamos pastovaus ir kilnojamojo kirčiavimo paradigmos, todėl neretai kirtis nušoka į galūnę iš priešpaskutinio akūtinio skiemens, pvz.: *girtũs* „girtus“, *gie:s'mžs* „giesmes“, *su'fũ* „sūriu“, *gri'nũs* ~ *grynũs* „nuogus“, *vie'nũ* „vienu“.*

Informantų, kurie kontaktuoja su slavų kalbomis itin intensyviai, kalboje iškliebęs kai kurių gramatinių kategorijų vartojimas, pvz.: dalyvių giminės ir skaičiaus derinimas, pvz.: *karā.viś š'ó'ka rasi.sá.gus* ~ *Kareivis šóka rasisėgus* (= prasisėgęs); *ani'tax ĩ p̄rie_itũ. beřn'š.ku. vie'nà\ bú.viś* ~ *Anýta prie itũ berniðkũ vienà bũves* (= buvusi), *prasm.á.ni. ĩ buvcũ. ĩ ku.l'š'kaiś l.á.ĩ.č.ká.řvæs* ~ *Prasmāņ* (= prasiimanusi) *buvaũ kũlðkaiś* („kumščiais“) *láidyti* („melžti“) *kárves; dab.ř. bærñũ. nĩ.ř'rl ĩ visi pa,razva'ž.á.viś* ~ *Dabař bernũ něr, visi parazvažiāvēs* (= išsivažinėję). Matyt, anksčiau turėta senovinė bevardės giminės vardininko-galininko būtojo kartinio laiko dalyvių forma, kuri apibendrinta vyriškosios ir moteriškosios giminės vns. ir dgs. vardininkui reikšti (Mikulėnienė, Morkūnas 1997, 31), pvz.: *ra-si'sá.gi, bú.vi., prasm.á.ni., pa,razva'ž.á.vi*. Vėliau iš bendrinės kalbos perimtos vyriškąją ir moteriškąją gimines skiriančios dalyvių vns. vardininko formos, tačiau neišmokta jų derinti, todėl vartojamos pramaišiu. Toks painiojimas nerodo galūnių nykimo tendencijos. Fleksinės morfemos priklauso stabiliausiam gramatikos sluoksniui. Tai liudija Vidugirio (2004) Zietelos šnektos aprašas, kuriame aptartos akcentologijos, fonetikos bei leksikos sistemos nuo savo „bazinio“ modelio evoliucionavo labiau nei šnektos morfologija.

Kuo aktyvesni konvergenciniai procesai šnekte, tuo stipresnė priešinga kryptimi veikianti jėga. Pastebėta, kad būtent dvikalbių žmonių kalboje užkonservuota tokių reliktyvių formų, kurių nepastebėta „grynųjų“ informantų šnekte. Minėtinos atematinių daiktavardžių formos: *ciktaĩ. r.á.usc1 ĩ m^uš'm^uš.s ĩ išl.izi'nĩje.jæ ĩ s.á.v^uš. sú.nus ĩ un_vzin'š.s* ~ *Tiktaĩ ráusti* („rauda“) *mōmos* („motinos“), *išleidinėja* („išleidžia“) *sāvo sũnus an vainðs* („į karą“) (Ramoniūnai); *karā.viś kab_dũ.o.m.á ĩ ku.o.m.kĩe.tu ĩ kap_s.m.á.gļe ĩ gi_š'ó'ka* ~ *Kareivis kap dúoma* („duoda“) *kuom kietu, kap smāgliai* („smagiai“) *gi šóka* (Ramoniūnai). Užfiksuotas senovinių dauginių skaitvardžių su baigmeniu *-elĩ, -elios* vartojimas, pvz.: *kĩ.tα(s)*

*su'nù(s)j | ,sapci.nę'lęĩ.s mǎ.tais mažǎ.šnis \ ~ Kitas sūnūs septyneliais mėtais mažėšnis [už pirmąjį]; vī.ras | ,piŋkę'lęĩ.s mǎ.tais vī.rǎ.šnis \ až.manì ~ Vyras penkeliais mėtais vyrėšnis až manė (Ramoniūnai). Analogiškos formos randamos periferinėse Žietelos, Gervėčių šnektose (Vidugiris 1998, 64, 471, 584; Kardelytė 1975, 76). Prie retesnių priskirtini daiktavardžiai *výriškas* „vyras“, *móteriškas* „moteris“ (pvz.: *mǎrgǎi.tę.meĩlǎi.un_mʷmu | a_vie'nit.icię* 'vī·riš,kai\ bú.vʷ. ~ *Mergaitė meiliau an mōmą* („motinai“), *a vienì itė* („šitie“) *výriškai* („vyrai“) *būvo*; 'mʷ.ó·tęriš,kas | nuo_ 'piŋ.kʷ.z.dė.šim_pijkę'li. \ išxinie' 'pé.nsi.jʷ.n ~ *Móteriškas nuo peñkiosdešim penkeliū išeiné[jo] pėnsijon* (Ramoniūnai)). Tokių žodžių dar užrašyta Tverėčiaus, Dievėniškių, Gervėčių, Lazūnų, Žietelos šnektose (Otrębski 1934, 392; Mikulėnienė, Morkūnas 1997, 181; Kardelytė 1975, 102; Petrauskas, Vidugiris 1985, 288; Vidugiris 1998, 416, 774).*

Išvados. Dvikalbių informantų kalbos analizė leidžia daryti tam tikras bendresnio pobūdžio išvadas:

1) Svirkų šnektos kitimo mechanizmas panašus į kitų periferinių tarmių raidos mechanizmą. Viena vertus, šnektą nuolat tolsta nuo savo „bazinės“ sistemos dėl daugybės nenorminių reiškinių, atsirandančių jai sąveikaujant su slavų kalbomis. Kita vertus, slavų kalbų artumas verčia šnektą nuolat izoliuotis;

2) dvikalbių informantų kalboje pastebima ne tik inovacijų, bet ir daugiausia užkonservuotų archajiškų dalykų. Divergenciniai procesai čia stipresni negu „grynosiose“ šnektose;

3) slavų kalbų artumas katalizuoja, tačiau šnektą priima tik tuos svetimus elementus, kurie: a) atitinka jos raidos tendencijas (užpildo sistemos spragas ir t. t.), b) padeda vienu metu naudotis dviem skirtingomis kalbinėmis sistemomis (artikuliacinių bazių suartėjimas, arba fonetinės adaptacijos mechanizmas). Stabiliausias gramatikos sluoksnius – fleksiją.

THE INTERACTION OF THE LITHUANIAN LANGUAGE AND SLAVONIC LANGUAGES IN THE EASTERN PERIPHERIES OF THE VILNIUS' DIALECT (DATA FROM THE ENVIRONS OF ADUTIŠKIS)

Summary

The object of this article – two small unites (of Adutiškis and Svirkos) of the eastern Vilnius' highlanders' subdialect that have active contact with the Belarusian, the Russian and the Polish. We analyze the process of interaction of these languages and the changes of their status in society during the 20th century. The impact of Slavonic languages on the Lithuanian subdialects is analyzed on the bases of linguistic facts taken from bilingual informants. We make the conclusion that the processes of divergence

in these peripheral areas are stronger than in the central dialects. The language of a bilingual person presents not only innovations, but also the most well conserved relics. The major changes are noticed in those layers of the language where both languages end up being used at the same time (phonetics). The inflexion is the most stable part of the grammar.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- Adutiškio kraštas, sud. I. Seliukaitė ir V. Balčiūnienė, Vilnius, 2003.
- Čekmonas V., 1995, (pratarmė), – H. Turska, O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie, Vilnius, 61–93.
- Čekmonas V., A. Girdenis, 1995, Baltų *ā labializacijos motyvai bei sąlygos lietuvių kalbos tarmėse, – Tarptautinio baltistų kongreso tezės, 20–21 [= A. Girdenis, 2001, Kalbotyros darbai, I, Vilnius, 388–390];
- Čekmonas V., L. Grumadienė, 1993, Kalbų paplitimas Rytų Lietuvoje, – Lietuvos rytai, Vilnius, 133–136.
- Garšva K., 2003, Adutiškio šnekta, – Adutiškio kraštas, Vilnius, 475–478.
- Garšva K., 2005, Kamojų apylinkių lietuvių šnektų fonologija, – Valoda dažadu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums, XV, Daugavpils, 135–140.
- Gaučas P., 1993, Lietuvių–gudų kalbų paribio etnolingvistinė situacija 1795–1941 m., – Lietuvos rytai, Vilnius, 42–100.
- Grinaveckienė E., 1990, Nauja šnekta, – Literatūra ir menas, Nr. 4, 4.
- Grinblat 1959 – М. Я. Гринблат, К вопросу об участии литовцев в этногенезе белорусов, – Вопросы этнической истории народов Прибалтики, I, Москва, 523–543.
- Karaliūnas S., 1997, Kalba ir visuomenė (psichosociologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai), Vilnius.
- Kardelis V., B. Sinočkina, B. Wiemer, A. Zielińska, 2003, Sytuacja językowa na terenie od Wisagini do Hoduciszek na Litwie (raport z badań terenowych), – Acta Baltico-Slavica, XXVII, 33–52.
- Kardelytė J., 1975, Gervėčių tarmė. Fonetika ir morfologija, Vilnius.
- Kviklys B., 1964, Mūsų Lietuva. Krašto vietovių istoriniai, geografiniai, etnografiniai bruožai, I, Bostonas.
- LKA II – Lietuvių kalbos atlasas, II. Fonetika, Vilnius, 1982.
- Lietuvos rytai, sud. K. Garšva ir L. Grumadienė, Vilnius, 1993.
- Mikulėnienė D., 1997, Einwirkung der slawischen Sprachen auf die Lautstruktur der peripheren litauischen Mundarten, – Linguistica Baltica, V–VI, 57–67.
- Mikulėnienė D., K. Morkūnas, 1997, Dieveniškų šnektos tekstai, Vilnius.
- Narysy – Нарысы па беларускай дыялекталогіі, Мінск, 1964.
- Nevskaja, Sudnik 1978 – Л. Г. Невская, Т. М. Судник, Диалектные контакты в зоне современного балтийско-славянского этноязыкового пограничья, – Славянское языкознание. VII международный съезд славистов, Москва, 285–307.
- Otrębski J., 1934, Wschodnioliteńskie narzecze twereckie, I. Gramatyka, Kraków.
- Petrauskas J., A. Vidugiris, 1985, Lazūnų tarmės žodynas, Vilnius.
- Sudnik 1975 – Т. М. Судник, Диалекты литовско-славянского пограничья, Москва.
- Tuomienė N., 2002, Ramaškonių šnektos priebalsinio kamieno daiktavardžių kaita, – Acta Linguistica Lithuanica, XLVII, 89–102.

Urbanavičienė J., 2000, Vilniškių tarmės rytinių pakraščių tarminė diferenciacija, – Klb XLVIII (1) – XLIX (1) 123–136.

Vidugiris A., 1983, Dėl kalbų kontaktavimo pietryčių Lietuvoje, – LKK XXIII 46–61.

Vidugiris A., 1996, Lietuvių kalbos pietrytinio pakraščio šnektos, – LKMA Suvažiavimo darbai, XVI, 132–140.

Vidugiris A., 1998, Zietelos šnektos žodynas, Vilnius.

Vidugiris A., 2004, Zietelos lietuvių šnektą, Vilnius.

Zinkevičius Z., 1987, Lietuvių kalbos istorija, II. Iki pirmųjų raštų, Vilnius.

Zinkevičius Z., 1993, Rytų Lietuva praityje ir dabar, Vilnius.

Jolita URBANAVIČIENĖ

Leksikografijos centras

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5

LT-10308 Vilnius

Lietuva

[jolitau@lki.lt]

